

Kraków 24.05.2022r.

Dr hab. inż. arch. Marcin Charciarek, prof. PK

Politechnika Krakowska

Wydział Architektury

Katedra Projektowania Architektonicznego A-6

ul. Warszawska 24, 31-155 Kraków

RECENZJA

Pracy doktorskiej pt. mgr inż. arch. Aleksandry Hamberg-Federowicz pt. „*Beton historyczny w architekturze oraz jego wpływ na kształtowanie krajobrazu kulturowego Pomorza Zachodniego w latach 1855-1945*” wykonanej pod opieką promotorską prof. dr hab. inż. arch. Zbigniewa Paszkowskiego na Wydziale Architektury Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego w Szczecinie w Katedrze Historii i Teorii Architektury.

1. Podstawa opracowania

1.1. Ustawa z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz stopniach i tytule w zakresie sztuki, Dz.U. nr 65 poz. 595 z dnia 14 marca 2003 roku z późniejszymi zmianami.

1.2. Ustawa o Szkolnictwie Wyższym Dz. U. z 2011r. nr 84, poz. 455, nr 112, poz. 654, z 2012r. poz. 1544 z dnia 18 marca 2011 roku z późniejszymi zmianami.

1.3. Rozporządzenie MNiSW w sprawie szczegółowego trybu i warunków przeprowadzenia czynności w przewodach doktorskich, w postępowaniu habilitacyjnym oraz nadanie tytułu profesora z dn. 30.10. 2015r., Dz. U. z 2015 r. poz. 1842.

1.4. Uchwała Senatu Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego w Szczecinie powołania na recenzenta rozprawy doktorskiej mgr inż. arch. Aleksandry Hamberg-Federowicz pt. „*Beton historyczny w architekturze oraz jego wpływ na kształtowanie krajobrazu kulturowego Pomorza Zachodniego w latach 1855-1945*” pod opieką promotorską prof. dr hab. inż. arch. Zbigniewa Paszkowskiego.

1.5. Rozprawa doktorska: mgr inż. arch. Aleksandry Hamberg-Federowicz pt. „*Beton historyczny w architekturze oraz jego wpływ na kształtowanie krajobrazu kulturowego Pomorza Zachodniego w latach 1855-1945*”, Szczecin 2022.

2. Opis części formalnej

Przedłożona do recenzji praca doktorska pt. *„Beton historyczny w architekturze oraz jego wpływ na kształtowanie krajobrazu kulturowego Pomorza Zachodniego w latach 1855-1945”* wykonana pod opieką promotorską prof. dr hab. inż. arch. Zbigniewa Paszkowskiego na Wydziale Architektury Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego w Szczecinie jest obszernym dziełem zawierającym część zasadniczą dysertacji składającej się z 234 ponumerowanych stron tekstu uzupełnionego bogatą częścią ilustracyjną (kolorową i czarno-białą) z zestawieniami tabelarycznymi oraz *Aneksu – katalogu kart architektury betonowej i żelbetowej* skompletowanego na 416 stronach wypełnionych w całości tabelarycznymi kartami obiektów. Obie rzeczy stanowią jedność i świadczą o komplementarnym podejściu autorki do wybranego tematu.

Praca w swojej zasadniczej części jest podzielona na 5 rozdziałów, które obrazują ważną dla doktorantki wielowątkowość przyjętej problematyki.

Rozdział 1 – pt. *Wstęp* (str. 6-46) w sposób szczegółowy zawiera wprowadzenie do tematyki poprzez *Uzasadnienie* podjęcia tematu; określa *Stan badań* – składający się z literatury archiwalnej i materiałów historycznych, dokumentów konserwatorskich, informacji o konferencjach poświęconych szeroko pojętej „kulturze betonu” w architekturze, opisu źródeł dotyczących rozwoju urbanistyki i przemysłu w Szczecinie w wyznaczonym zakresie czasowym. W rozdziale odnajdujemy *Cele naukowe; Przedmiot badań i Zakres terytorialny*; przyjętą *Metodę badawczą* jak i wstępne omówienie problemu krajobrazu kulturowego występującego w polskim piśmiennictwie. Całość zamknięta obszernym podrozdziałem zawierającym *Kluczowe pojęcia i definicje związane z betonem* stanowi solidny fundament dla dalszych części dysertacji Pani Aleksandry Hamberg-Federowicz – w tym również definiowania znaczenia terminu „beton historyczny”.

Rozdział 2 – pt. *Beton historyczny jako materiał budowlany w architekturze na przełomie XIX i XX wieku w perspektywie światowej* (str. 47-66) to kompendium tego co nazywamy „historią betonu”, jego wykorzystania, technologii, ważnych dat i związanych z nim odkrywców i wynalazców. W sposób przystępny, na kilkunastu stronach, doktorantka przedstawia w tekście i za pomocą zbiorczej tabeli wszystko co oczywiste, ale bez wątplenia ważne dla rozwoju technologii cementowej i betonowej w Europie i w Stanach Zjednoczonych.

Rozdział 3 (najobszerniejszy) – pt. *Region szczeciński jako ośrodek przemysłu cementowego i architektury z betonu historycznego z przełomu XIX i XX wieku* (str. 66-126) zawiera informacje ukazujące obraz Szczecina jako miasta przemysłowego, jego niespotykaną skalę, pionierską pozycję w gospodarce niemieckiej oraz wagę ośrodka dla całego Zachodniego Pomorza jako obszaru innowacji niemieckiej gospodarki. Rozdział zawiera identyfikację obiektów z betonu historyczny w architekturze, obiektach inżynierskich i przestrzeni Pomorza Zachodniego z podziałem na: architekturę reprezentacyjną i monumentalną, świątynie i budynki użyteczności publicznej, architekturę rezydencjonalną i mieszkalną, architekturę przemysłową, obiekty inżynieryjne, nabrzeża, drogi, chodniki, sieci instalacyjne, obiekty militarne, wystroje wnętrz, rzeźby, elementy małej architektury.

Rozdział 4 – pt. *Przemiany w estetyce architektury betonowej na Pomorzu Zachodnim w ujęciu czasowym* (str. 128-169), który dotyczy *stricto* estetyki

betonowej w ujęciu czasowym z autorskim podziałem na sześć głównych nurtów zgodnych z rozwojem betonu historycznego na Pomorzu Zachodnim – a). pionierski etap zastosowań technicznych betonu; b). wczesny etap zastosowań architektonicznych betonu; c). rozwinięty etap imitacji materiałów tradycyjnych w betonie; d). kreatywny etap poszukiwań – wykorzystanie unikatowych właściwości betonu f) dojrzały etap akceptacji, eksponowania charakteru betonu; g). utylitarny nurt techniczny.

Rozdział 5 (ostatni) – pt. *Czynniki kulturowe kształtujące krajobraz kulturowy Pomorza Zachodniego* (str. 170-209) określający znaczenie betonu jako determinaty charakteryzującej krajobraz kulturowy i cywilizacyjny regionu zachodniopomorskiego w jego wyrazie przemysłowym i po-przemysłowym. Rozdział podsumowuje część określająca *Strategie zachowania dziedzictwa betonowego*, która wydaje się bardzo stosownie wpisywać w obecny nurt myślenia konserwatorskiego dotyczącego niełatwej idei ochrony dziedzictwa betonowego w Polsce w obszarze po II wojnie światowej.

Pracę doktorską kończy *Podsumowanie* (str. 210-215), 9-stronicowa *Bibliografia*, *Spis tabel*, *Spis rysunków* (140 rysunków) oraz *Abstrakt* w języku polskim.

Integralnym opracowaniem dla doktoratu jest *Aneks – katalog kart architektury betonowej i żelbetowej*, który należy traktować jako bardzo szczegółowy i wystarczający – tak w zakresie faktograficznym – danych historycznych i obecnych, technologii jak i bardzo dokładnej dokumentacji fotograficznej. Karty podają informację m.in. na temat: głównej kubatury, autora budynku, detalu, formy ochrony, źródeł dokumentacji historycznej. Na karty składają się oryginalne rysunki i historyczne zdjęcia, własne fotografie i opracowania graficzne, uwagi dotyczące uwarynkowań historycznych, form podlegających ochronie konserwatorskiej uszeregowanych zgodnie z zapisem typów architektury wyszczególnionych w Rozdziale 3.

3. Opis i ocena części merytorycznej dysertacji.

Objętość pracy i wielowątkowy zakres tematyczny wybrany przez doktorantkę wskazuje na fakt, że przedstawiona recenzentowi monografia to nie tylko zapis i analiza zebranego materiału ale także dzieło, które należy przyporządkować do jednych z najważniejszych prac dotyczących specyfiki krajobrazu kulturowego Szczecina i Pomorza Zachodniego. Bardzo dobre połączenie tematyki i problematyki zebranej w tytule wskazuje na świadomość rzeczy u autorki – architektura jest wytworem kultury a materia (w tym wypadku beton) jest próbą najbardziej trwałego odwzorowania idei, konceptu czy - jak chce autorka - ogólnie traktowanego krajobrazu kulturowego, w którym to rzeczy fizyczne budują świadomość miejsca, wydarzeń i historii. Język naukowy doktorantki pozbawiony abstrakcyjnego podejścia do stylistyk architektonicznych jest konkretem tego doktoratu wspartego sumiennym działaniem analitycznym.

Należy przede wszystkim stwierdzić, że praca, w głównej domenie, dotyczy najważniejszej materii tworzenia XX wieku – betonu, bez którego wyraz architektury, obraz miast, sens przestrzeni w której żyjemy byłby zapewne kompletnie odmienny.

Doktorantka bardzo dobrze rozumie, że architektura jest sztuką materialną (co zrozumięła także w dziedzinie konserwacji), w której estetyka polega na właściwościach tworzywa tej sztuki, w którym kształtowanie idei architektury i formowanie jej materii stanowi jeden nierozdzielny proces, a znaczenia, jakie wytwarzają się między ideą, funkcją, formą a jej materią, jest podstawą identyfikacji. Bez wątplenia, **beton** dla autorki jest zwornikiem i narzędziem dla całości pracy określającym ramy tzw. *metafory czasów*, w którą autorka stara się wnieść wkład w zakresie podejmowanego zagadnienia – „*roli i znaczenia betonu w stylistykach architektury przełomu XIX i XX wieku w rejonie zachodniopomorskim*”.

Podwalinę pracy stanowi Rozdział 1 i Rozdział 2, które oprócz tradycyjnego dla pracy naukowej wprowadzenia badawczego stanowią bardzo dobre uporządkowanie wiedzy ogólnej dotyczącej zagadnienia dziejów i technologii betonu.

W **Rozdziale 1 – Wstępie**, wyszczególniono stosownie Cel pracy (str. 26) jako (cyt.) „*wskazanie etapów zastosowań betonu w architekturze – od jego ukrywania, poprzez imitację kamienia naturalnego, do poszukiwania oryginalności i eksponowania swoistych cech plastycznych betonu architektonicznego, zilustrowanych na wybranych przykładach z regionu*” i właściwą Tezę pracy doktorskiej („str. 27) – (cyt.): „*Beton historyczny wytwarzany w ośrodku szczecińskim na przełomie XIX i XX wieku był jednym z głównych czynników kształtujących architekturę i krajobraz kulturowy Pomorza Zachodniego i stanowi charakterystyczny komponent dziedzictwa architektonicznego tego obszaru*” .

Oprócz tego czytamy o zróżnicowanych Metodach badawczych (str. 31) odpowiednio wyznaczonych dla architektury i urbanistyki, konserwacji i nauki o sztuce.

Kluczowym w tej części jest podrozdział (str. 35) dotyczący definiowania pojęć betonowych, który w swojej syntezy i chronologii dostarcza nam skrótowej ale pełnej wiedzy na temat historii betonu – począwszy od pra-historii wykorzystania pucolanów („wczesnego betonu”) w starożytnym Rzymie poprzez wynalazki cementu portlandzkiego (1824) Josepha Aspdina, patenty zbrojonych donic Josepha Moniera (1853) i betonowej łodzi Josepha Lambota (1855) – aż po czasy końca XIX wieku usystematyzowanych struktur i systemów żelbetowych w 1895 roku przez François Hennebique’a.

Wszystko to posłużyło doktorantce aby finalnie zdefiniować (z pomocą opracowań Herdis Heinemann) czym jest „**beton historyczny**” traktowany jako materiał epoki industrialnego przełomu wieków, podlegający przemianom technologicznym – poddany rozwijającym się technikom udoskonalania wypału cementu portlandzkiego jak i sposobom jego wykorzystania. Specyfika „betonu historycznego”, jak tego dowodzi autorka, jest betonem **odmiennym** od reszty betonów wcześniejszych i późniejszych – tego powstałego w 1855 roku (daty powstania cementowni Zülchow pod Szczecinem) jak i betonów powstałych po 1945 rok, których unifikacja stanowi o szybkim rozwoju cywilizacji światowej po II wojnie światowej. Na tym tle – jak wskazuje autorka – wyjątkowy rozwój przemysłu cementowego w rejonie zachodniopomorskim może być punktem odniesienia dla wszystkiego co się, w tym czasie wydarzyło w Europie.

Stworzenie nowego terminu dla umiejscowienia technologii i estetyki w historii architektury betonowej jest dla Recenzenta wyjątkowo słusznym

i wystarczającym jako określenia obiektywizującego problem naukowy w kontekście czasów, wydarzeń i kultury na danym terytorium.

Innym ważnym i ciekawym aspektem obiektywnego definiowania betonu historycznego są próby porównawcze i interpretacyjne wykonane w 2021 roku przez zespół prowadzony przez prof. dr hab. inż. arch. Z. Paszkowskiego, dr hab. P. Tabero, prof. ZUT, dr inż. R. Wróbla, prof. ZUT oraz doktorantkę – wykazane na str. 45 i 46 przeprowadzone na próbkach szczecińskiego „betonu historycznego”, które dowodzą ciągłej przemiany składniowej betonu – tej przecież „nieożywionej” ale paradoksalnie „ziennej” materii.

W **Rozdziale 2** autorka w stosowny sposób prezentuje beton historyczny jako materiał budowlany w architekturze na przełomie XIX i XX wieku w perspektywie światowej. Prezentowane analizy tekstowe jak i tabelaryczne wskazują na adekwatność pionierskich wytworów cementowni zachodniopomorskich (w tym najwcześniejszej cementowni założonej przez Hermanna Bleibtreu) mających wpływ na inkorporowanie w przestrzeń regionu nowych form i struktur architektonicznych. Na tej podstawie doktorantka wyznacza kolejne etapy właściwe dla koncepcji całej pracy.

Pierwszy, wstępny okres – trwający do końca XIX wieku – to czas budowy inżynierskich, w którym beton stał się tworzywem, „świadomego korzystania z jego możliwości, gdzie ideą tego nurtu było podporządkowanie formy rozwiązaniom technicznym, racjonalnym, użytecznym”. Ów okres jest czasem „wynalazków” poszukiwania nowych formuł uzależnionych od ustanowienia pewnego ekonomicznego „prototypu”.

Następny okres, czyli lata 1894-1904, staje się „dekadą intensywnej adaptacji betonu zbrojonego” czyli jakby to określił Luigi Pareyson to czas „pokonywania oporu materii”, w którym żelbet i beton stają się materią zrozumiałą ze względu na swoją specyfikę ale także twórca jest świadomy początkowych ograniczeń betonu. To jest czas kiedy beton jest wciąż nazywany „błotem” lub „szlamem” wlewany w szalunek bez wzorca i znaczenia w swojej indywidualnej postaci, a o którym historyk betonu Cyrille Simonnet, mówi że jest to czas „niedostatku ikoniczności betonu”.

W następnym okresie – do 1939 roku – wszystkie te próby poszukiwań nowych struktur – żebrowanych płyt stropowych, krzywoliniowych żeber, układów słup-belka, siatkobetonu, kablobetonu, pierwszych technologie prefabrykacji itd., dają powód dla powstania nowego języka architektury i przekształcenia znaczeń architektury historycznej w nowe abstrakcyjne formuły. To dzięki temu beton staje się nie tylko materiałem konstrukcyjnym ale także czysto estetycznym – i jak się niedługo okaże, wartym do prezentowania na zewnątrz, w elewacjach, licach, detalach. Beton powoli staje się „kamieniem współczesności”. Owe kolejne etapy przemian betonu ukazuje w bardzo dobry sposób Tabela nr 5 (str. 57-61) będąca zestawieniem pionierskich, i najczęściej wymienianych w literaturze budynków i budowli z betonu na terenie Europy i Stanów Zjednoczonych w okresie od lat 30-tych XIX wieku do lat 30-tych XX wieku.

Rozdział 3 i 4 to merytoryczne odniesienie do tego co wydarzyło się w Szczecinie jako ważnego ośrodka przemysłu cementowego i architektury na przełomie XIX i XX wieku. Autorka bardzo wnikliwie ukazuje historię i dorobek cementowni regionu szczecińskiego – po to, aby dać dowód na ogromny wpływ

produkcji na bogactwo wykorzystań betonu w poszczególnych typach architektur, budowli inżynierskich, militarnych, hydrotechnicznych, przemysłowych i różnorodnych wytworów cementowych „małej architektury” – całego „betonowego lapidarium” – chodników, latarni, dachówek, ogrodzeń, okładzin elewacyjnych, rzeźb plenerowych, nagrobków, które także – a może przede wszystkim tworzyły tę najbliższą przestrzeń kulturową dla każdego z mieszkańców. Jak pisze autorka – w Żelechowie, Drzetowie, Zdrojach, Lubiniu, na Wyspie Chrząszczewskiej oraz w cementowni przy hucie Kraft produkowano w latach 70-tych XIX wieku ¼ niemieckiej produkcji cementu. Wśród obiektów analizowanych pojawia się również ciekawostka – betonowe jednostki pływające związane z rozwojem floty szczecińskiej z okresu III Rzeszy.

Obiekty ujęte w tej części monografii posłużyły do scharakteryzowania swoistej panoramy zachodniopomorskiego zasobu obiektów z betonu historycznego, syntetycznie zaprezentowanych poprzez wybrane budynki i artefakty. Przedstawione zostały one „w ujęciu ich konstrukcji, struktury budowlanej, form, rozwiązań funkcjonalno-przestrzennych i estetycznych, przemian i postrzegania w przestrzeni, a tym samym wpływu na krajobraz kulturowy”. Dla czytelności przekazu oparto się na schemacie rzeczowo-funkcjonalnym zaprezentowanym w tekście ale także za pomocą *Aneksu-Katalogu* dołączonego do pracy, który swoim zbiorem wykracza poza opisywane emblematyczne przykłady prezentowane w tekście głównym.

Według Recenzenta pośród bardzo dobrze przygotowanych zestawień obiektów pojawia się jednak pewna tendencja w prezentacji, która wskazuje przede wszystkim na ukazanie zbioru architektur o stylizacjach historycznych pomijając przykłady obiektów z okresu funkcjonalistycznego tworzonych przez uczniów Bauhausu czy architektów Werkbundu. Zapewne Szczecin, jako duży ośrodek kulturalny i przemysłowy nie mógł oprzeć się napływowi nowoczesności – a więc także nowoczesnego wykorzystania betonu. Recenzent odnajduje takie przykłady np. w funkcjonalistycznych zespołach mieszkaniowych na osiedlu Pogodno - przy ul. Janickiego (1930-31) i przy ul. Brzozowskiego (1930) czy dawnej Szkoły Rzemiosł przy Placu Kilińskiego, (1928-1930, arch. K. Weishaupt), które być może nie do końca pasują do pewnego „ukrytego” przekazu doktoratu ukazania betonu jako materiału „eksponowanego” w budowlach, ale o których należałoby wspomnieć w kontekście wykorzystania betonu w architekturze nowoczesnej – najczęściej poszukującej nowych form i struktur w budowlach socjalnych.

Rozdział 4 w pracy jest właśnie tym, który odpowiada za sens pracy odnoszącej się do wielkiej różnorodności estetyki i wyrazu „betonu historycznego” (czy może nawet „betonu szczecińskiego”). Doktorantka wskazuje na pewien ważny aspekt wytwarzania betonu dla potrzeb społecznych, który bezpośrednio dotyczy upodobniania go do kamienia. Analiza poszczególnych przypadków dowodzi także, że w rejonie szczecińskim idea przyrównania betonu do naturalnego kamienia determinowała nakierowanie działań technologicznych na naśladownictwo **wizualne**. Ze względu na mineralny i fizyczny skład betonu, zbliżony do naturalnych piaskowców i wapieni przez dobór frakcji kruszywa i kolorystykę uzyskiwano bardzo duże podobieństwo „sztucznego kamienia” do skał. A co jeszcze ciekawsze – jak pisze autorka – obecnie, po dziesiątkach lat procesów korozji, erozji

i wietrzenia, w niektórych przypadkach mogą pojawiać się wątpliwości w jednoznacznej identyfikacji historycznego detalu architektonicznego.

Niezmiennie ważne dla doktorantki i dobrze umiejscowione w pracy są kolejne etapy kształtowania estetyki betonu. Analogicznie jak w przypadku uformowań architektonicznych wyraz betonu podlega przemianom i rozwojowi – począwszy od wczesnego i ograniczonego wykorzystania betonu i braku jego wpływu na formę architektoniczną, poprzez etap imitacji materiałów tradycyjnych w betonie i wykorzystanie unikatowych właściwości i jego wyrazu, aż po dojrzały etap akceptacji, eksponowania charakteru betonu – świadomego stosowania technicznego z eksponowaniem naturalnej plastyki betonu. Każdy z tych okresów ma swoją grupę zebraną, przebadaną i opracowaną przez doktorantkę, której badania zaświadczać o wysokiej świadomości i kulturze wykonawczej ówczesnych projektantów i budowniczych w Szczecinie.

Po raz kolejny, prezentowane przykłady można traktować jako przykłady stosowania historycznego betonu architektonicznego, o świadomie zaprojektowanej fakturze, strukturze, teksturze, gdzie wyraz estetyczny jest istotnym parametrem gotowego obiektu. Oprócz formy budowli istotny jest ich detal, w tym sposób opracowania betonowych fasad, powierzchni i faktur – zarówno poprzez pozostawienie odcisków deskowania czy opracowanie gładkich powierzchni czy zróżnicowanie wykończenia lica odmienną modenaturą. Wielość wątków i wzajemne przenikanie się formuł znakomicie dowodzą tezy o identyfikacji Szczecina oraz Pomorza Zachodniego jako rejonów o wyrazistym kształcie kulturowym i cywilizacyjnym w ówczesnych Niemczech i Europie.

Rozdział 5 – kończący pracę doktorską – jest rodzajem podsumowania badań doktorantki przeniesionych na analizę charakterystyki dziedzictwa krajobrazu kulturowego Szczecina i regionu traktowanego jako krajobraz fizyczny podległy ochronie. Autorka jest świadoma, że z uwagi na wydarzenia historyczne i zmiany geopolityczno-społeczne po II wojnie światowej, ciągłość kulturowa na obszarze tzw. Ziemi Odzyskanych, została przerwana. Jak się wydaje – z perspektywy piszącego recenzję – odrzucenie na dziesięciolecie po-niemieckiego przekazu kulturowego, wiedzy i rozwoju technicznego tego obszaru, pociągnęło za sobą brak akceptacji dla obcego dziedzictwa i jego symboliki. Nowe społeczeństwo potrzebowało czasu, by „oswoić” przekazane mu dziedzictwo, adaptując je i przetwarzając dla niego to co użyteczne i wartościowe – np. obiekty infrastruktury. Wydaje się, jak pisze doktorantka - że dopiero dziś, ze współczesnej perspektywy, szeroko pojmowany krajobraz kulturowy regionu może być w powszechnym odbiorze postrzegany bez uprzedzeń, z dostrzeżeniem także wartości dziedzictwa betonowego.

Rozdział prowadzi do wniosków, że uwidoczniła w całej pracy odmiennosc rejonu musi podlegać odpowiednim strategiom ochronny domeny betonowej jako dalszego czynnika budowania tożsamości ale także świadectwa minionej epoki – na pewno tej do 1945 roku. Ogromna różnorodność obiektów pochodząca z różnych okresów produkcji cementu, wielość etapów aplikacji betonu w przestrzeń miasta i regionu czy odmiennosc nurtów stylistycznych zaczyna być powoli dostrzegana i poddawana analizie i praktyce konserwatorskiej.

Należy stwierdzić, za autorką, że beton wraz ze specyfiką materii, jest wyjątkowy w podejściu do jego ochrony. Zatem zagadnienia te powinny być poddane głębszej

refleksji, by renowacje przy zabytkach mogły być podejmowane z pełną wiedzą i świadomością czemu mają służyć. Na uwagę i pozytywną ocenę zasługują zawarte wnioski konserwatorskie (str. 204-205), które zdają się wyprzedzać wszystkie obecne działania dotyczące zabezpieczenia i ochrony budynków *stricte* betonowych, a które niewątpliwie czekają nas architektów w nieodległej przyszłości. Przykłady kolejnych demolicji architektury brutalistycznej skłaniają Recenzenta do refleksji, że obrona budynków betonowych nie jest łatwa...choć jak, się wydaje, dziedzictwo „betonu historycznego” czyli rzeczy powstałych w okresie od 1855 roku do 1945 roku jest już uznane i powoli poddawane ważnym uregulowaniom prawnym dotyczącym jego ochrony – czego dowodzi doktorantka w swojej pracy.

Według Recenzenta widoczna w pracy nierozłączność idei, formy i materii rzeczy powstałych na terenie zachodniopomorskim to najlepszy dowód na ścisły związek z całą europejską kulturą i historią i jako taki powinien być szeroko propagowany jako wytwór nie tylko regionalny ale ponad wszystko – cywilizacyjny. Taki jest ostateczny wydzźwięk pracy doktorskiej Pani Aleksandry Hamberg-Federowicz i tak powinien być odbierany – jako apologia i idealizacja „kultury z betonu” stworzonej na danym obszarze, w danym okresie - dla pożytku ludzi, którzy tu żyli lub żyć będą.

4. Rekapitulacja i wniosek końcowy.

Praca Pani mgr inż. arch. Aleksandry Hamberg-Federowicz pt. *„Beton historyczny w architekturze oraz jego wpływ na kształtowanie krajobrazu kulturowego Pomorza Zachodniego w latach 1855-1945”*, zawiera wszystko co ustanawia ważny (choć zapewne niepełny) zapis historii, rozwoju kultury i architektury na danym terytorium.

Wobec niełatwej i wielowątkowej struktury pracy doktorantka stworzyła całość o jednorodnej budowie – co niełatwe dla badań, rozstrzygających o zróżnicowanych płaszczyznach naukowych – praca zawiera przecież złożone historycznie wątki technologii betonu i cementownictwa, przemian stylistycznych i materiałowych, rozróżnienia problemu pomiędzy różnymi architekturami – odmiennych w skali, funkcji, konstrukcji. W pracy widoczne są nawet różne sposoby ujęcia tego samego tematu – poczynawszy od jednostkowych analiz budynku aż po bardziej wyrafinowane analizy kulturowe krajobrazu miasta czy regionu zachodniopomorskiego. Ów niełatwy temat został zrealizowany w sposób przejrzysty i logiczny – i choć może się wydawać, że doktorat fragmentami zawiera powtórzenia poprzez przytaczanie tych samych przykładów, to jednak widoczny jest pewien charakterystyczny sposób *aproxymacji* w podejściu do tematu betonu – a więc zasady analizowania rzeczy „od ogółu do szczegółu” nierzadko pokazując inne ujęcie problemu dla tego samego budynku.

Dodatkowo, ilość informacji zawarta w pracy – tak w głównym tekście jak i w przypisach – dowodzi, że praca była pisana z pełną wiedzą wynikłą z połączonych osobistych badań i zainteresowań na przestrzeni ostatnich lat. Dowodzi tego także bogaty materiał zdjęciowy i ilustracyjny najczęściej wykonany przez doktorantkę w postaci własnoręcznych szkiców lub wykonanych zdjęć. Uzupełniają go znakomicie zredagowane zestawienia tabelaryczne.

Doktorat Pani Aleksandry Hamberg-Federowicz jest także źródłem satysfakcji dla piszącego recenzję bo potwierdza pewien prywatny podział używany dla celów

syntezy działań odnoszących się do historii architektury tworzonej w betonie, a który mówi że czas architektury dzieli się na "wynalzców", „odkrywców” i „kompozytorów”. Z pewnością, z racji wyznaczonych ram czasowych doktorat porusza kwestie dwóch pierwszych kategorii.

Specyficzna wielowątkowość tematu jest także wielkim atutem pracy doktorskiej, w której ilość prezentowanych dzieł i wątków jak i poruszana problematyka wymusza jednak na Recenzencie – oprócz pełnej akceptacji całości dysertacji – także nieliczne uwagi redakcyjne w postaci dużej ilości tzw. „literówek” w tekście czy w nazwiskach (np. Cognet zamiast Coignet str. 40 i 41); niedokończone zdanie w trzeciej linijce od dołu (str. 63) lub pomyłkowe przetłumaczenie *reinforced concrete* jako „beton” (str. 41). Do nielicznych zauważonych pomyłek merytorycznych należy np. przyporządkowanie brutalizmu do lat 30-tych XX wieku (str. 62). Pomyłki te oczywiście z łatwością można wyeliminować w przyszłej redakcji pozycji wydawniczej. Praca bez wątpienia powinna pojawić się w przyszłości jako książka – ale też wtedy powinna zyskać większą zwartość poprzez nieodzowny skrót poruszanych kwestii.

Traktując uwagi, w większości, za komentarze natury redakcyjnej uznaję, że praca doktorska Pani mgr inż. arch. Aleksandry Hamberg-Federowicz pt. *„Beton historyczny w architekturze oraz jego wpływ na kształtowanie krajobrazu kulturowego Pomorza Zachodniego w latach 1855-1945”* wykonanej pod opieką promotorską prof. dr hab. inż. arch. Zbigniewa Paszkowskiego na Wydziale Architektury Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego w Szczecinie w Katedrze Historii i Teorii Architektury, pod względem naukowym (badawczym i analitycznym) jest opracowaniem dogłębnym, wartościowym i oryginalnym osiągnięciem naukowym. Praca odpowiada warunkom oraz kryteriom merytorycznym określonym w *Ustawie o stopniach i tytułach naukowych*, co pozwala Recenzentowi wnieść wniosek o przyjęcie rozprawy doktorskiej i dopuszczenie jej do publicznej obrony na Wydziale Architektury Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego w Szczecinie.

Recenzent składa wniosek o wyróżnienie dla pracy doktorskiej Pani mgr inż. arch. Aleksandry Hamberg-Federowicz.

Dr hab. inż. arch. Marcin Charciarek, Prof. PK

